

КОМП'ЮТЕРНЕ МОДЕЛЮВАННЯ РУХІВ ТІЛ В ЦЕНТРАЛЬНОМУ ПОЛІ ЗІ ЗМІННИМ ПОТЕНЦІАЛОМ

І.О. Теплицький, С.О. Семеріков
м. Кривий Ріг, Криворізький державний педагогічний університет
ss@kpi.dp.ua

Постановка проблеми. Доцільність ознайомлення школярів з технологією комп'ютерного моделювання при вивченні фізики сьогодні вже не потребує спеціальної аргументації, скоріше актуальною є потреба в обговоренні змістового наповнення відповідного навчального курсу комп'ютерного моделювання. Нагадаємо лише провідну ідею: в тих випадках, коли експериментування з реальними об'єктами виявляється практично неприйнятним або принципово неможливим, експерименти проводять з математичними моделями цих об'єктів. Якщо в такій діяльності застосовують комп'ютер, то говорять про *комп'ютерне моделювання*, а відповідне дослідження називають *обчислювальним експериментом*.

Останні десять років автори регулярно публікують у педагогічних виданнях матеріали за цією тематикою ([4–8] та інші). Зокрема, в [7] йшлося про вивчення в умовах загальноосвітньої школи рухів тіл під дією сили всесвітнього тяжіння і досліджувалося питання про вигляд всіх можливих траєкторій. На ряді прикладів з поступовим ускладненням від простого випадку, коли маси тіла-супутника і центрального тіла є несумірними (рух штучного супутника навколо планети або рух планети навколо Сонця), до більш складного прикладу – руху системи тіл із сумірними масами (планета – природний супутник або компоненти системи «подвійна зірка») на основі обчислювального експерименту, який складав суть процесу дослідження, були отримані такі результати:

- розраховані й побудовані траєкторії відповідних рухів;
- доведена відповідність цих рухів законам Кеплера;
- показана необхідність переходу до системи відліку, пов'язаної зі спільним центром мас у випадках тіл із сумірними масами;
- проілюстрована «всесвітність» закону тяжіння.

Пропонований матеріал є логічним продовженням [7]. В ньому йдеться про узагальнення закону всесвітнього тяжіння на випадок довільного показника степеня k для відстані r між тілами:

$$F = G \frac{m_1 \cdot m_2}{r^k}. \quad (1)$$

Поставлену проблему можна сформулювати і так: як би рухалися тіла Сонячної системи, якби гравітаційна взаємодія відбувалася за законом (1) при довільному k ?

Основною метою дослідження поставимо питання про можливі значення k та про вигляд можливих траєкторій рухів.

Така постановка проблеми дослідження виходить далеко за межі шкільних курсів фізики й математики і фактично є об'єктом курсу теоретичної фізики (наприклад, [2, 48-49]). Тому дослідження комп'ютерних моделей є єдиним методом, що дозволяє усунути багато ускладнень, пов'язаних з обмеженим математичним апаратом школярів. Не претендуючи на повноту і вичерпність докладного теоретичного аналізу, обмежимося якісними результатами.

Основна частина. З урахуванням II закону Ньютона

$$\mathbf{a} = \frac{\mathbf{F}}{m}, \quad (2)$$

спочатку розглянемо згаданий простий випадок, стосовно якого приймемо наступні припущення:

Припущення 1. Будемо вважати масу супутника набагато меншою за масу центрального тіла: $m_{\text{супут}} \ll m_{\text{ц.т.}}$. Це дозволить не розглядати рух центрального тіла: адже прискорення, що їх надають одне одному два тіла при взаємодії, обернено пропорційні їхнім масам.

Припущення 2. Будемо вважати, що відстань між центрами тіл значно перевищує їхні розміри, тобто вважатимемо тіла матеріальними точками. Це забезпечить прості умови застосовності закону всесвітнього тяжіння.

Припущення 3. Будемо нехтувати опором середовища, адже реально штучні супутники планет рухаються у надзвичайно розріджених шарах планетних атмосфер, а природні супутники – взагалі поза атмосферами.

Припущення 4. Будемо також нехтувати впливом інших тіл Сонячної системи на дані два тіла. У такому разі на тіло-супутник діятиме тільки одна сила.

Покажемо, як засобами чисельного аналізу можна розрахувати рух тіла-супутника навколо центрального тіла, тобто одержати уявлення про вигляд можливих траєкторій.

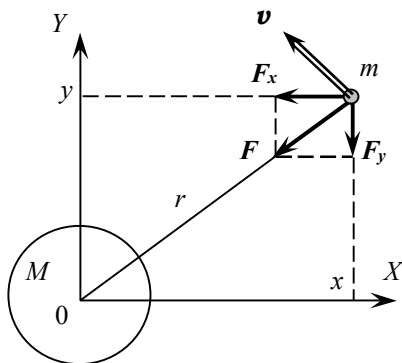

Рис. 1.

Нагадаємо, що рух супутника відбувається у площині, в якій лежать вектор $\mathbf{v}$ швидкості супутника і центр планети. В цій самій площині лежить і вектор $\mathbf{F}$ сили тяжіння. Опис такого руху здійснимо в прямокутній системі координат з початком у центральному тілі (рис. 1).

Тут F_x і F_y – складові вектора сили тяжіння $\mathbf{F}$; M , m – відповідно маси центрального тіла й супутника; $\mathbf{v}$ – вектор орбітальної швидкості супутника.

Положення супутника визна-

чається двома координатами x, y ; при цьому знаки проекцій F_x і F_y протилежні знакам координат.

З подібності трикутників маємо: $\frac{F_x}{|F|} = -\frac{x}{r}$, $\frac{F_y}{|F|} = -\frac{y}{r}$, що разом з (1)

дає

$$F_x = -GMm \cdot x/r^{(k+1)}; \quad F_y = -GMm \cdot y/r^{(k+1)}.$$

Для визначення проекцій прискорення скористаємось (2):

$$a_x = -GM \cdot x/r^{(k+1)}; \quad a_y = -GM \cdot y/r^{(k+1)}, \quad (3)$$

а відстань r між тілами визначатимемо за теоремою Піфагора: $r = \sqrt{x^2 + y^2}$.

Тоді

$$a_x = GMx(x^2 + y^2)^{\frac{k+1}{2}}, \quad a_y = GM y(x^2 + y^2)^{\frac{k+1}{2}} \quad (4)$$

Система рівнянь (4) є математичною моделлю руху тіла-супутника.

Конкретизуємо задачу і дослідимо рух Землі навколо Сонця.

Учням відомо, що тіло стає супутником, якщо у початковий момент орбітального руху йому надати першої космічної швидкості v_k , значення якої звичайно знаходять за умови, що сила тяжіння забезпечує необхідне доцентрове (нормальне) прискорення:

$$G \frac{M \cdot m}{r^k} = \frac{mv^2}{r},$$

звідки

$$v_y(0) = v_k = \sqrt{GM / r^{(k-1)}}. \quad (5)$$

Нехай цей момент відповідає перетину орбіти супутника з віссю абсцис.

Обчислювальний експеримент

Середовищем для моделювання залишимо електронні таблиці. Не повторюючи схему обчислень з [7], зазначимо тільки головне.

1. Обчислення координат x, y точок орбіти будемо виконувати за відомою циклічною схемою *прискорення* $\rightarrow$ *швидкість* $\rightarrow$ *координата*.

2. Для зберігання початкових значень змінних $v_x(0), v_y(0), x(0)$ та $y(0)$ виділяємо в таблиці окремі комірки, розташовані під умовою, причому значення $v_y(0)$ обчислюватиметься автоматично за модифікованою формулою (5), яку необхідно буде створити у відповідній комірці.

Зазначимо вхідні дані та початкові умови для системи тіл Сонце–Земля:

$$M = 2 \cdot 10^{30} \text{ кг}, \quad m = 6 \cdot 10^{24} \text{ кг}, \quad r = 1,5 \cdot 10^8 \text{ м}.$$

Крок збільшення часу Δt будемо добирати експериментально

Нехай у початковий момент часу ($t = 0$) маємо:

$$x_1(0) = 0, \quad y_1(0) = 0, \quad x_2(0) = r, \quad y_2(0) = 0, \quad v_{1x}(0) = 0, \quad v_{2x}(0) = 0, \quad v_{1y}(0) = 0, \quad v_{2y}(0) = v_k.$$

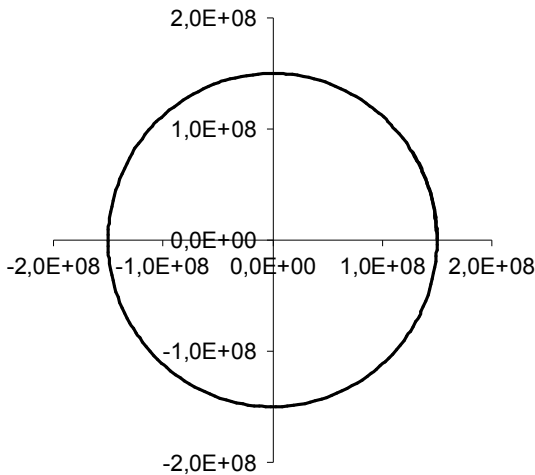
Тут індекси 1 відносяться до центрального тіла (Сонця), а індекси 2 – до тіла-супутника (Землі).

Ключові комірки цієї таблиці мають такий зміст:

комі- рка	формули / числа	примітки
H7	=2	значення k
H8	=0	
H9	=(H2*H4/H6^(H7-1))^0,5	v_{1k} – перша космічна
H10	=H6	
H11	=0	копіювати в A3 і A4 копіювати в B3 і B4
A2	=\$H\$2*\$H\$4*E2/((КОРЕНЬ((E2)^2+(F2)^2))^(H\$7+1))	
B2	=\$H\$2*\$H\$4*F2/((КОРЕНЬ((E2)^2+(F2)^2))^(H\$7+1))	копіювати в E4 копіювати в F4
C2	=\$H\$7	
D2	=\$H\$8	
E2	=\$H\$9	
F2	=\$H\$10	
C3	=C2+A2*\$H\$3*0,5	
D3	=D2+B2*\$H\$3*0,5	
E3	=E2+C3*\$H\$3	
F3	=F2+D3*\$H\$3	
C4	=C3+A3*\$H\$3	
D4	=D3+B3*\$H\$3	

Порядок роботи.

- Заповнити комірки H2–H7.
- Заповнити комірки згідно наведеної вище таблиці.
- Всі формули 4-го рядка (від A4 по F4) копіювати у наступні 200 рядків.
- Маючи заповнену таблицю, будуюмо графік за даними стовпців E та F.

	A	B	C	D	E	F	G	H
1	a_{2x}	a_{2y}	v_{2x}	v_{2y}	x_2	y_2	<i>Дано:</i>	
2	-5931	0	0	943186	1,50E+08	0,00E+00	$G =$	6,67E-11

	A	B	C	D	E	F	G	H
3	-5927	-205	-16309	943186	1,50E+08	5,19E+06	$\Delta t = 5,5$	
4	-5916	-410	-48908	942058	1,50E+08	1,04E+07	$m_1 = 2,0E+30$	
5	-5899	-614	-81449	939803	1,49E+08	1,55E+07	$m_2 = 6,0E+24$	
6	-5874	-818	-113892	936424	1,49E+08	2,07E+07	$r = 1,5E+08$	
7	-5842	-1021	-146199	931926	1,48E+08	2,58E+07	$k = 2,0$	
8	-5803	-1222	-178331	926312	1,47E+08	3,09E+07	$v_{2x}(0) = 0$	
9	-5758	-1422	-210249	919591	1,46E+08	3,60E+07	$v_{2y}(0) = 9,43E+05$	
10	-5705	-1620	-241916	911770	1,44E+08	4,10E+07	$x_2(0) = 1,5E+08$	
11	-5645	-1817	-273293	902859	1,43E+08	4,59E+07	$y_2(0) = 0$	
...	...	...	...	...	...	...		

Рис. 2.

Враховуючи, що в досліджуваній моделі формули для прискорень a_x і a_y та для першої космічної швидкості v_{1k} модифіковані, маємо розглядати рис. 2 як тест на перевірку нових формул при звичайному значенні $k = 2,0$.

Поклавши $k = 1,5$ і $\Delta t = 0,05$ с, отримуємо схожий результат.

Можна переконалися в тому, що *формально коло траєкторія існує для будь-яких значень k*. Зокрема, при $k = 1$ слід було б узяти $\Delta t \approx 0,0005$ с, а при $k = 2,2$ $\Delta t \approx 50$ і т.д. Висновок про існування колових траєкторій є дійсно формальним: якщо простежити за тим, яких значень набуває v_{1k} в описаних експериментах (комірка Н7), то виявляється, що в міру зменшення k відбувається швидке зростання орбітальної швидкості аж до $c = 3 \cdot 10^8$ м/с і більше, а це принципово неможливо. Таким чином, модель перестає адекватно описувати досліджуване явище. Такі занадто великі значення v_{1k} ми повинні сприймати всього лише як результати обчислень за наведеною формулою і ні в якому разі не приписувати об'єкту властивості неадекватної моделі.

Знов виконаємо тестування. Показник степеня залишимо з попереднім значенням $k = 2$, проте збільшимо орбітальну швидкість тіла-супутника $v_{y2}(0)$ так, щоб задовольнялась умова замкнутої траєкторії $v_{1k} < v_y(0) < \sqrt{2} v_{1k}$. Орбіта має набути еліптичної форми. Нагадаємо, що тут $v_{1k} = \sqrt{2} v_{1k}$ – друга космічна швидкість. То ж збільшимо попереднє значення $v_y(0)$, наприклад, в 1,25 рази. Для цього відредагуємо формулу в комірці Н9. А саме:

$$=(H2*H4/H6^{(H7-1)})^{0,5*1,25}. \quad (6)$$

Результат показано на рис. 3.

	A	B	C	D	E	F	G	H
1	a_{2x}	a_{2y}	v_{2x}	v_{2y}	x_2	y_2	<i>Дано:</i>	
2	-5931	0	0	1178983	1,50E+08	0,00E+00	$G = 6,672E-11$	
3	-5806	-920	-59307	1178983	1,49E+08	2,36E+07	$\Delta t = 20$	
4	-5451	-1755	-175418	1160585	1,45E+08	4,68E+07	$m_1 = 2,00E+30$	
5	-4920	-2442	-284431	1125480	1,40E+08	6,93E+07	$m_2 = 6,00E+24$	
6	-4283	-2948	-382824	1076641	1,32E+08	9,08E+07	$r = 1,50E+08$	
7	-3609	-3273	-468482	1017680	1,23E+08	1,11E+08	$k = 2,00$	

	A	B	C	D	E	F	G	H
8	-2951	-3438	-540652	952223	1,12E+08	1,30E+08	$v_{2x}(0)=0$	
9	-2345	-3475	-599664	883468	9,98E+07	1,48E+08	$v_{2y}(0)=1,18E+06$	
10	-1809	-3419	-646555	813966	8,69E+07	1,64E+08	$x_2(0)=1,500E+08$	
11	-1349	-3300	-682729	745585	7,32E+07	1,79E+08	$y_2(0)=0$	
...	...	...	...	...	...	...		

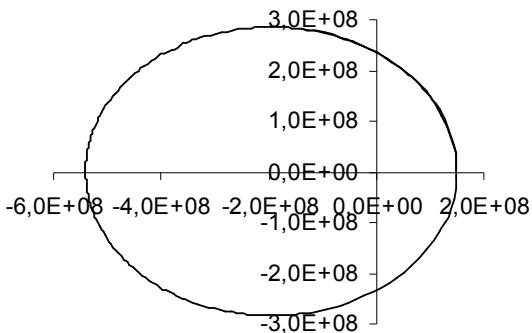
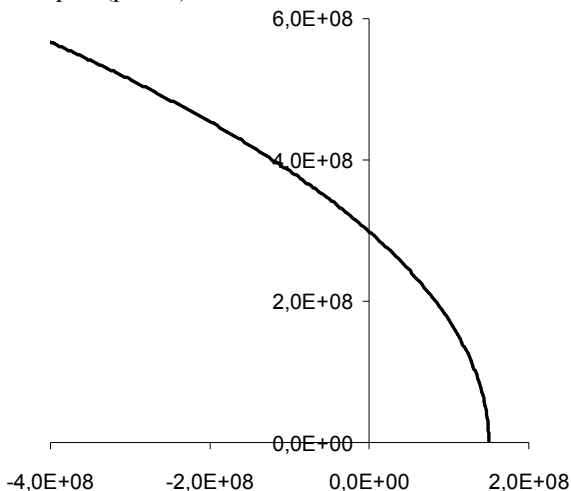

Рис. 3.

Якщо початковій швидкості надати значення $v_y(0) = \sqrt{2} v_{1k}$, тобто ввести до Н9 нового множника $=(H2*H4/H6^{(H7-1)})^{0,5*2^{0,5}}$, одержуємо параболічну траєкторію (рис. 4).

	A	B	C	D	E	F	G	H
1	a_{2x}	a_{2y}	v_{2x}	v_{2y}	x_2	y_2	Дано:	
2	-5931	0	0	1330000	1,50E+08	0,00E+00	$G =$	6,672E-11
3	-5919	-263	-14827	1330000	1,50E+08	6,67E+06	$\Delta t =$	5

	A	B	C	D	E	F	G	H
4	-5884	-523	-44422	1328687	1,50E+08	1,33E+07	$m_1 =$	2,00E+30
5	-5827	-777	-73844	1326075	1,49E+08	2,00E+07	$m_2 =$	6,00E+24
6	-5749	-1025	-102981	1322187	1,49E+08	2,66E+07	$r =$	1,50E+08
7	-5650	-1263	-131725	1317062	1,48E+08	3,32E+07	$k =$	2,00
8	-5533	-1490	-159975	1310747	1,47E+08	3,98E+07	$v_{2x}(0) =$	0
9	-5398	-1703	-187638	1303299	1,46E+08	4,63E+07	$v_{2y}(0) =$	1,33E+06
10	-5249	-1902	-214631	1294784	1,45E+08	5,28E+07	$x_2(0) =$	1,500E+08
11	-5087	-2086	-240877	1285275	1,44E+08	5,93E+07	$y_2(0) =$	0
12	-4915	-2253	-266314	1274847	1,43E+08	6,57E+07		
...	...	...	...	...	...	...		

Рис. 4.

Отже, можна вважати, що модель з модифікованими формулами (1), (4), (5) пройшла тестування, оскільки зазначені формули при $k = 2$ приводять до відомих заздалегідь результатів.

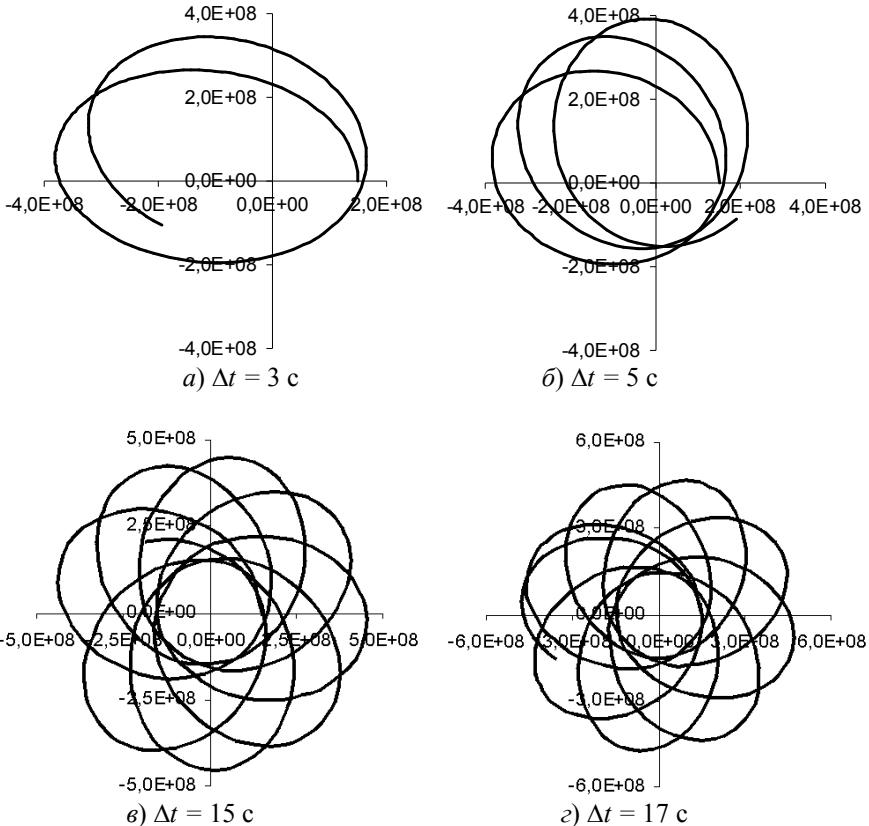

Рис. 5.

Перейдемо, нарешті, до експериментів з $k < 2$.

Нехай $k = 1,8$, $v_y(0) = 1,25v_{yk}$ у відповідності до (8) і $\Delta t = 3$ с.

Результати моделювання на рис. 5 ($a - z$).

Рис. 5а показує, що тіло-спутник, виконавши один оберт уздовж еліпса, не потрапляє у початкову точку, оскільки велика вісь еліпса за цей час повертається на деякий кут $\Delta\varphi$ відносно центрального тіла (точки $0; 0$).

Саме за такими траєкторіями мали б рухатись планети навколо Сонця або штучні супутники навколо планет.

Обговорюване питання розглядається в курсі теоретичної фізики [2, 48-49]. Зокрема зазначається, що кут $\Delta\varphi$ завжди монотонно змінюється з часом і ніколи не міняє знак.

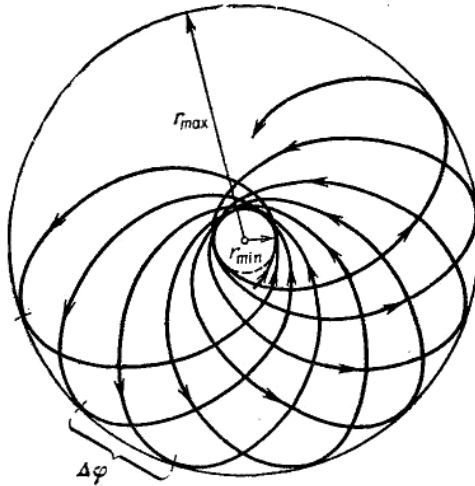

Рис. 6

Якщо область допустимої зміни r обмежена лише однією умовою $r \geq r_{max}$ то траєкторія приходить із нескінченості і йде на нескінченість.

Якщо область зміни r має дві границі r_{min} і r_{max} , то траєкторія цілком лежить всередині кільця, обмеженого колами $r = r_{max}$ і $r = r_{min}$ (рухи вздовж таких траєкторій називають фінітними). Це, однак, не означає, що траєкторія неодмінно є замкнутою кривою. За час, протягом якого r змінюється від r_{max} до r_{min} і потім знову до r_{max} , радіус-вектор повернеться на кут $\Delta\varphi$.

Умова замкнутості траєкторії полягає в тому, щоб цей кут дорівнював раціональній частині від 2π , тобто мав вигляд $\Delta\varphi = 2\pi m / n$, де m, n – цілі числа. Тоді через n повторень цього періоду часу радіус-вектор точки, виконавши m повних обертів, співпаде зі своїм початковим значенням, тобто траєкторія замкнеться.

Однак такі випадки виняткові, і при довільному значенні кут $\Delta\varphi$ не є раціональною частиною від 2π . Тому в загальному випадку траєкторія фіні-

тного руху не замкнута. Вона нескінчену кількість разів проходить через мінімальну і максимальну відстань (як, наприклад, на рис. 6) і за нескінченний час заповнює все кільце між двома граничними колами.

Існують лише два типи центральних полів, у яких всі траєкторії фінітних рухів замкнені. Це поля, в яких потенціальна енергія частинки пропорційна $1/r$ або r^2 . Перший з цих випадків відповідає $k = 2$ (світ, у якому ми живемо).

Висновки

1. Багато задач про рухи тіл під дією *змінних* сил можуть бути розв'язані наближено з достатньо високою точністю за допомогою чисельного аналізу, коли застосування аналітичних методів виявляється з різних причин неможливим. Саме тому автори факультативних курсів фізики (наприклад, [1, 81–90]) вважають доцільним ознайомлення школярів з основами чисельного аналізу.

2. Постановка проблеми дослідження виходить за межі шкільних курсів фізики й математики і фактично є об'єктом курсу теоретичної фізики. Тому дослідження комп'ютерних моделей виявляється єдиним методом, що дозволяє усунути багато ускладнень, пов'язаних з обмеженим математичним апаратом школярів.

Література:

1. Кабардин О.Ф. и др. Факультативный курс физики, 8 кл.: Пособие для учащихся. – М.: Просвещение, 1973. – 206 с.
2. Ландау Л.Д., Лифшиц Е.М. Теоретическая физика: Учеб. пособие. – В 10-ти т.: Т. 1. Механика. – 4-е изд., испр. – М.: Наука, 1988. – 216 с.
3. Соловійов В.М., Семеріков С.О., Теплицький І.О. Інструментальне забезпечення курсу комп'ютерного моделювання // Комп'ютер у школі та сім'ї. – 2000. – №2. – С. 28–32.
4. Теплицький І.О. Елементи комп'ютерного моделювання: Навч. посібник. – Кривий Ріг: КДПУ, 2005. – 208 с.
5. Теплицький І.О., Семеріков С.О. Факультативний курс “Основи комп'ютерного моделювання” // Зб. наук. праць Кам'янець-Подільського держ. пед. ун-ту: Серія педагогічна. Вип. 8: Дидактики дисциплін фізико-математичної та технологічної освітніх галузей. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський держ. пед. ун-т, інформаційно-видавничий відділ, 2002. – С. 210-217.
6. Теплицький І.О., Семеріков С.О. Методика ознайомлення школярів з поняттям фазового простору в курсі фізики // Зб. наук. праць Кам'янець-Подільського держ. ун-ту: Серія педагогічна. Вип. 9: Методологічні принципи формування фізичних знань учнів і професійних якостей майбутніх учителів фізики та астрономії. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський держ. ун-т, інформаційно-видавничий відділ,

2003. – С. 163-165.

7. Теплицький І.О., Семеріков С.О. Комп'ютерне моделювання руху тіл під дією сили всесвітнього тяжіння // Зб. наук. праць Кам'янець-Подільського держ. ун-ту: Серія педагогічна. Випуск 10: Дидактики дисциплін фізико-математичної та технологічної освітніх галузей. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний університет, інформаційно-видавничий відділ, 2004. – С. 166-172.
8. Теплицький І.О., Семеріков С.О. Задача про політ паперового літачка // Зб. наук. праць Кам'янець-Подільського держ. ун-ту: Серія педагогічна. Випуск 11: Дидактика фізики в контексті орієнтирів Болонського процесу. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний університет, інформаційно-видавничий відділ, 2005. – С. 264-272.
9. Фейнман Р., Лейтон Р., Сэндс М. Фейнмановские лекции по физике. – М.: Мир, 1967. – Т. 1. – 267 с.
10. Фейнман Р., Лейтон Р., Сэндс М. Фейнмановские лекции по физике. Задачи и упражнения с ответами и решениями. – М.: Мир, 1969. – 624 с.